

خاستگاه اخلاق پژوهش

دکتر احد فرامرز قراملکی*

چکیده

پرستوی پژوهش را دو بال است: روش و اخلاق. اخلاق پژوهش آهوی رفتار ارتباطی در فرایند تحقیق است که به رعایت حقوق افراد مبتنی است. اخلاق پژوهش دو روی آورد فردگرایانه و سازمان‌نگر دارد. در روی آورد نخست بر مسئولیت‌های پژوهشگر به عنوان شخصیت حقیقی تأکید می‌شود و در روی آورد دوم بر مسئولیت‌های اخلاقی مؤسسه‌های پژوهشی تأکید می‌گردد. مسائل اخلاقی در تعارض فرایند پژوهش با حقوق افراد مرتبط بروز می‌کنند و خاستگاه آن عبارت است از: ماهیت مسأله پژوهش، مکان، روش و شرکت کنندگان. کلید واژه: فرایند پژوهش، اخلاق پژوهش، اصول اخلاقی، منشور اخلاق.

۱) طرح مسأله

اخلاق پژوهش شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای است که به بررسی مسائل اخلاقی در حرفه پژوهش می‌پردازد. شناخت حدود و ثغور این شاخه از اخلاق حرفه‌ای که مسأله

*. دانشیار دانشگاه تهران.

تحقیق حاضر است، در گرو تحلیل مفاهیم و مؤلفه‌های آن است. پاسخ به سؤالهای زیر، ضمن روشن کردن مفاهیم بنیادی، مبانی و روی آورد نوین به اخلاق پژوهش را نیز نشان می‌دهد: مراد از «اخلاق» و «پژوهش» در مفهوم اخلاق پژوهش چیست؟ اخلاق و پژوهش چه تعاملی دارند؟ جهت‌گیریهای عمده در اخلاق پژوهش، حدود و ثغور آن چیست؟ خاستگاه مسائل اخلاقی در فرایند پژوهش کدام است؟

۲) تحلیل مفهومی اخلاق پژوهش

اخلاق پژوهش از دو مفهوم اخلاق و پژوهش تشکیل شده است و شناخت چستی آن در گرو تحلیل آن دو مفهوم و تعامل بین آنهاست.

۱-۲) اخلاق؛ امروزه تلقی نسبتاً نوینی از اخلاق در میان است. قدما، علم اخلاق را آموزگار خوبیهای نیکو دانسته‌اند.^۱ اخلاق را جمع خُلق دانسته‌اند که عبارت از صورت باطنی است و در مفهوم‌سازی عالمان اخلاق به معنای هیأتِ راسخ در نفس است که افعال از آن به سهولت صادر شود.^۲ اینکه خُلق صرفاً انجام امری نیست، چرا که آدم بخیل ممکن است در شرایطی بذل و بخشش کند، نکته مهمی در مفهوم‌سازی قدما از اخلاق است. امروزه از خُلق و خوی به الگوی رفتاری تعبیر می‌کنیم. اما، تمایز فضیلت و رذیلت در خلق و خوی از مواضع اختلاف نگرش نوین است.^۳ حصر مفهوم اخلاق به فضایل و رذایل صرفاً شخصی و ملکات نفسانی تصویر تحویل‌نگر^۴ و مبتنی بر اخذ وجهی از شیء بجای همه هویت آن است. امروزه، اخلاق را الگوی خاصی از رفتار ارتباطی درون‌شخصی و برون‌شخصی می‌دانند. اخلاق، بر اساس این مفهوم‌سازی، مرهون ارتباط X با Y است. اگر X با Y، الگوی رفتاری Z را اخذ کند، X اخلاقی عمل کرده است. Y در این تعریف اعم از انسان و غیر انسان (مانند محیط زیست طبیعی و حیوانی) و نیز فراگیر خود شخص X و غیر اوست. مراد از Z، الگوی مبتنی بر رعایت همه حقوق Y است. در این تعریف مفهوم حقوق Y کلیدی و چالش‌خیز است. به دلیل جهت‌گیری مقاله (ترویجی) به این چالش نمی‌پردازیم. به هر روی، اخلاق مسؤولیت‌پذیری فرد در رفتار ارتباطی است که به رعایت حقوق دیگران معطوف است.

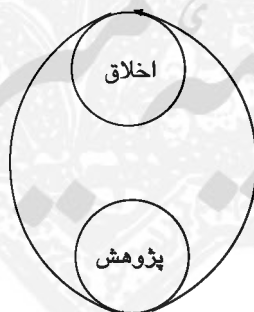
۲-۲) اخلاق حرفه‌ای؛ مسؤولیت‌پذیری در رفتار ارتباطی بر حسب مصداق X، محیط آن و نیز مصداق Y تنوع می‌یابد: مسؤولیت فرد در زندگی شخصی (اخلاق شخصی)،^۵ مسؤولیت فرد در زندگی شغلی (اخلاق کار)،^۶ مسؤولیت سازمان نسبت به

محیط^۷ و... اخلاق پژوهش شامل دو قسم اخیر از مسؤولیت پذیری است: مسؤولیت پژوهشگر در فعالیت حرفه‌ای خود و مسؤولیت سازمانها و مؤسسه‌های پژوهشی. وجوه تمایز این دو گونه مسؤولیت اخلاقی در فرایند پژوهش بیان خواهد شد.

۲- ۳) پژوهش؛ واژه تحقیق کاربردهای فراوان دارد. اگر پژوهش را متمایز از مطالعات پراکنده، به فرایند پردازش اطلاعات اطلاق کنیم که به گستره خاصی از علوم متعلق و دارای هویت جمعی است، مفهوم فراگیر از آن را به دست می‌آوریم، به گونه‌ای که شامل هر گونه مطالعه با جهت‌گیریهای مختلف آموزشی، اطلاع‌رسانی، ترویجی و پژوهشی (به معنای خاص) می‌گردد.^۸ بر اساس این مفهوم‌سازی، مطالعات معطوف به احیاء میراث مکتوب از مصادیق پژوهش نظام‌مند است.

۲- ۴) تعامل اخلاق و پژوهش. اخلاق به منزله یک دانش، گستره‌ای از علوم انسانی است که در حوزه‌های مختلف بشری با مسائل گوناگون روبرو می‌شود و در حل آنها محتاج تحقیق می‌گردد. به دلیل اینکه علم از مساله فرجه شود، توسعه و رشد (و نیز کارایی و اثربخشی) علم اخلاق در گرو پژوهش نظام‌مند است.

از طرف دیگر، پژوهش نیز به عنوان فعالیت آگاهانه و مختارانه و مؤثر به سرنوشت بشر می‌تواند جهت‌گیریهای اخلاقی، غیر اخلاقی و ضد اخلاقی^۹ داشته باشد. دغدغه مسؤولیت‌پذیری در فرایند تحقیق، پژوهشگر را نیازمند علم اخلاق می‌سازد.^{۱۰}

۳) ضرورت جهت‌گیری اخلاقی در فرایند پژوهش

پژوهش در گستره‌های مختلف به ویژه در حوزه علوم انسانی، بیرون از جامعه و بی ارتباط از سرنوشت بشر انجام نمی‌شود و این امر صرفاً معطوف به نقش پژوهشگر نیست بلکه فرایند پژوهش به طور کلی و اعم از پژوهشگر، روشها، ابزار، شرکت‌کنندگان در پژوهش و... با محیط پیچیده اجتماعی تعامل می‌یابد. تأثیر پژوهش

در سرنوشت جامعه، ضرورت جهت‌گیری اخلاقی به آن را از جهات مختلفی توجیه می‌کند:

یک: فرایند پژوهش، در گام نخست گردآوری اطلاعات است و اطلاعات قدرت است. دستیابی به اطلاعات در واقع دستیابی به قدرت است و برخورداری از قدرت مسؤلیت‌آور است.

دو: مطالعات سوی گیرانه، نقش مخرب در جامعه دارد و منشاء انحراف، اغفال و فریب در جامعه می‌گردد.

سه: فرایند پژوهش در مواضع مختلفی با حقوق افراد تعارض می‌یابد. یکی از مهمترین مصادیق این تعارض در مطالعات تجربی - انسانی رخ می‌دهد که پژوهشگر سعی می‌کند به اطلاعاتی از شرکت‌کنندگان در پژوهش دست یابد که حریم شخصی آنان است.

در فرایند پژوهش با مسائلی مواجه می‌شویم که پاسخ به آنها را باید از علم اخلاق فراگرفت: آیا به لحاظ اخلاقی مجاز به تحقیق در هر امری هستیم؟ آیا هرگونه پژوهش مجاز است؟ آیا به هر روشی (به فرض اثر بخشی حرفه‌ای) می‌توان فرایند تحقیق را هدایت کرد؟ آیا آزمایش را در خصوص هر فردی می‌توان انجام داد؟ آیا توافق آگاهانه شرکت‌کنندگان در پژوهش لازم است.

بنابراین، پرستوی پژوهش را دو بال است: روش و اخلاق. همانگونه که روشمندی و انتظام، الزام حرفه‌ای است، مسؤلیت‌پذیری در قبال حقوق افراد الزام اخلاقی است.

۴) روی‌آوردهای عمده در اخلاق پژوهش

اخلاق پژوهش، به عنوان شاخه‌ای از اخلاق حرفه‌ای با دو گونه رهیافت قابل بحث است: روی‌آورد فردگرایانه و رهیافت سازمانی‌نگر. بر حسب این دو روی‌آورد، دو تلقی از اخلاق پژوهش به میان می‌آید:

۴ - ۱) اخلاق پژوهشگر. نخستین روی‌آورد در اخلاق پژوهش، مسؤلیت‌پذیری اخلاقی را در عرصه تحقیق به شخص یا اشخاص پژوهشگر معطوف می‌کند. مواجهه با برخی از تحقیقات در دهه هفتاد، به ویژه مطالعاتی مانند آنچه استینلی میلگرام (۱۹۷۵م.) مورد تحقیق قرار داد، بحث از حقوق شرکت‌کنندگان در پژوهش و مسؤلیت پژوهشگر در قبال حقوق آنها را به میان آورد.^{۱۱} مطالعاتی چون

بیوتکنولوژی، تحقیقات مربوط به انرژی اتمی، تعیین هوش، به ویژه هوش هیجانی (EQ) با حقوق شرکت کنندگان مانند حق حریم شخصی و بلکه با حقوق بشر تعارض یافت. دغدغه‌های اخلاقی سبب شد تا اصول اخلاقی خاصی تدوین و به عنوان الزامهای اخلاقی محققان تلقی گردد.

۴ - ۲) اخلاق مؤسسه‌های پژوهشی. امروزه، مشاغل در سازمانها جای یافته‌اند. سازمان به منزله شخصیت حقوقی تأثیر بسیار ژرف و پدیده بر حیات بشری دارد. مؤسسه‌های پژوهشی بسی بیش از اشخاص حقیقی (پژوهشگران) نقش و تأثیر اجتماعی دارند. به همین دلیل، سازمانهایی که به امر پژوهش می‌پردازند، در قبال همه عناصر محیط درونی، بیرونی (مستقیم و غیر مستقیم) خود مسؤلیت دارند.

بایبندی به تعهدات اخلاقی در مقیاس سازمان صرفاً بر اساس ضوابط اخلاقی حاصل نمی‌آید، بلکه مؤسسه‌های پژوهشی باید با شناخت کامل از عناصر محیط، حقوق هر یک از آنها را استقصاء کند و پس از طبقه‌بندی آنها و با تعیین اولویت به تدوین منشور چند وجهی اخلاق پژوهش دست یابند. آنچه در سازمانهای دولتی در کشور ما به نام منشور اخلاقی رواج یافته است، صرفاً کدها و اصول اخلاقی اند و منشور پنداشتن آنها خطای بارز تحویلی نگری است - مرامنامه اخلاقی بالاترین مرجع ممیزی و ارزیابی عملکرد سازمان در پژوهش است. به عنوان مثال، دانشگاههای کشورهای صنعتی بر اساس مرامنامه اخلاقی خود، طرحهای تحقیقاتی پیشنهادی را به ممیزی اخلاقی نیز می‌رسانند.

۵) خاستگاه مسائل اخلاقی در پژوهش

مسائل اخلاقی در پژوهش، به طور کلی از تعارض فرایند پژوهش با حقوق افراد مرتبط با تحقیق برمی‌خیزد. شناخت مواضع عام (و نه صرفاً موارد خاص) بروز مسائل اخلاقی، امکان تشخیص دقیق و حل اثربخش آنها را به دست می‌دهد:

۵ - ۱) ماهیت مسأله تحقیق؛ گاهی مسأله پژوهش، صرف نظر از شرایط زمانی و مکانی، زمینه تعارض با حقوق انسانهاست. تحقیقات مربوط به بیوتکنولوژی و ژنتیک، به عنوان مثال، از این قبیل‌اند؛ به همین دلیل، اخلاق مهندسی ژنتیک از رشد و توسعه فراوان برخوردار است. همچنین است مطالعات روانشناختی که به سنجش ویژگیهای شخصیتی از قبیل هوش هیجانی (EQ) می‌پردازند و تحقیقات مربوط به محیط زیست در سه بُعد انسانی، حیوانی و انسانی.

۵- ۲) مکان پژوهش؛ مطالعات اجتماعی و روان‌شناختی به دلیل ماهیت تجربی انسان، در مکانهای خاص انجام می‌شوند. هر مکانی می‌تواند خاستگاه مسائل اخلاقی خاصی باشد. تحقیق در یک بنگاه اقتصادی می‌تواند با پدیده غیر اخلاقی بنگاه خواری (Insider)^{۱۲} همراه گردد. مطالعه در بیمارستان، زندان، مدارس دولتی و امثال آن با مسائل خاص اخلاقی قرین است.

۶- ۳) روش تحقیق؛ شیوه‌های گردآوری اطلاعات، روشها و ابزارهای مورد نیاز در سنجش و آزمون می‌تواند مسائل اخلاقی فراوانی را به میان آورد. در مواردی آگاهی شرکت‌کننده در پژوهش می‌تواند به دقت و عینیت پژوهش صدمه بزند، در چنین مواردی از روشهای جمع‌آوری اطلاعات استفاده می‌شود و این با حقوق شرکت‌کنندگان در پژوهش منافات دارد. در شیوه‌های تصحیح راههای سهل جمع‌آوری نسخ و انتخاب اصح آنها به دقت تحقیق لطمه می‌زند. گاهی نسخه‌ها در مقام ارزیابی و سنجش قدمت و اصالت آسیب پذیرند. کتابخانه‌ای از در دسترس قرار دادن نسخه‌های خودداری می‌کند، اما موافق است که آن را صرفاً رؤیت و مطالعه کنید، ضبط پنهان نسخه (از طریق قرائت بر کاست) مسأله حق مالکیت را به میان می‌آورد.

آیا علی‌رغم رضایت باطنی فرد می‌توان او را به نحوی به مصاحبه وادار کرد و اطلاعاتی را به دست آورد؟ در مواردی، گروه آزمایش را باید در شرایطی قرار داد که امکان صدمه جسمانی و روانی وجود دارد. آنچه روانشناسان نیروی سوم در خصوص انسان در شرایط فقدان تأثیرات محیط مورد آزمایش قرار دادند (آزمایش تجربی انسان معلق ابن سینا)، نمونه بارزی از چنین آزمایشهاست.

۶- ۴) شرکت‌کنندگان.^{۱۳} در تحقیقات علوم رفتاری، کسانی که در فرایند پژوهش به عنوان گروه آزمایش و یا به طور کلی شرکت‌کنندگان حضور دارند، خاستگاه بروز مسائل اخلاقی قرار می‌گیرند. تحقیقات بر روی فقرا، بچه‌ها، سیاستمداران، مدیران، بنگاههای اقتصادی، بیماران روانی، جنین، افراد مسن، مبتلایان به بیماریهای خاص مانند ایدز همیشه مسائل اخلاقی را به میان آورده و باعث چالشهای فراوان در اخلاق پژوهش شده‌اند.

۷) اصول اخلاقی در فرایند پژوهش

رعایت حقوق افراد و پای بندی به مسؤولیت‌های اخلاقی در پژوهش محتاج

اصولی است. راهبردی ترین اصول اخلاقی را می‌توان در هشت مورد تلخیص کرد:
 ۷- ۱) اصل حرفه‌ای بودن در پژوهش؛ بدون احراز شرایط لازم و کافی به پژوهش پرداختن، امری غیر اخلاقی است. این اصل در همه حرفه‌ها صادق است. پژوهش غیر حرفه‌ای نه تنها به تولید علم و توسعه آن یاری نمی‌رساند بلکه سبب حیرت و سرگشتگی محقق می‌گردد.

۷- ۲) اصل امانت‌داری؛ رعایت حق مالکیت فکری در برخورداری از اطلاعات به دست آمده، یکی از مصادیق امانت‌داری است. حفظ منابع و ابزارهای تحقیق نیز مصداق دیگر آن است که در تحقیقات معطوف به احیاء میراث مکتوب اهمیت فراوانی دارد. به تعبیر تمثیلی بیکن (۱۵۶۱ - ۱۶۲۶ م.): محققان یا مورچگانند یا عنکبوتان و یا زنبوران عسل؛ البته باید به قسم چهارمی نیز اشاره کرد که ضمن سرقت از سفره تحقیقات دیگران، پژوهش را آلوده می‌سازند.

چون مگس حاضر شود در هر طعام با وقاحت بی‌صلا و بی‌سلام^{۱۴} به تعبیر زرین‌کوب، محقق را هیچ آفتی از این بدتر نیست که به سرقت و انتحال کار دیگران عادت کند.^{۱۵}

۷- ۳) اصل رازداری؛ محقق به بسیاری از اطلاعات شخصی افراد دست می‌یابد که اسرار افرادند و فاش کردن آنها تعدی به حقوق دیگران است. این امر در مطالعات تجربی انسانی اهمیت بسزایی دارد. محقق برای یک بنگاه بزرگ اقتصادی در باب ارتقای مدیران به پژوهش مشغول است و با فرضیه «همبستگی نارسیم» با ارتقاء مدیران به جمع‌آوری اطلاعات در خصوص مدیران آن بنگاه اقدام می‌کند. اطلاعاتی که وی درمی‌یابد اسرار غیر قابل فاش هستند.

۷- ۴) قضاوت مستدل؛ محقق در مقام توصیف، تبیین و حتی ارزش‌داوری باید پایبند استدلال باشد و این سخن کلیفورد^{۱۶} (۱۸۴۵ - ۱۸۶۹ م.) را آویزه گوش قرار دهد: «باوری را نپذیریم مگر آنکه همه ادله اثبات حقانیت آن را داشته باشیم».^{۱۷} این توصیه اخلاقی هم شامل قبول یک باور و هم شامل رد یک عقیده است. مادامی که دلیلی وجود ندارد باید سکوت کرد. اخلاق باور^{۱۸} هر گونه حکم به نفی و اثبات را منوط به ادله کافی می‌داند^{۱۹} (قضاوت اخلاقی)^{۲۰}. البته معرفت‌شناسان در این مقام چالش فراوانی به میان آورده‌اند که در این مقطع به آن نمی‌پردازیم.

۷- ۵) اصل رهیافت تقادانه؛ اگر آزادی از دست رود، همه چیز از دست می‌رود و

شرط لازم دستیابی به آزادی کسب معرفت است، این هم مرهون رهیافت نقادانه به معرفت است نه متکی به سرسپردگی.^{۲۱}

اصل نقد در تحقیقات معطوف به احیاء میراث مکتوب اهمیت بسیار دارد، زیرا نقد نسخ خطی، نقد منابع، نقد انتسابها و اعتبار سنجی نقش بنیادین در این مقام دارد. هر گونه سهل انگاری و جزم گرایی گمراه کننده است. اما نقد خود عملیات محتاج به ضوابط اخلاقی است. نقد سخنگو به جای نقد سخن، تبکیت بیرونی،^{۲۲} نقد غیر مسبوق به فهم از مواضع نقد غیر اخلاقی است.

۶-۷ اصل نقد پذیری؛ همان گونه که اخذ رهیافت نقادانه اخلاقی است، نقد پذیری نیز اخلاقی است. عجب، غرور به ویژه تکبر ناشی از پیش کسوتی عوامل نقد ناپذیری محقق می گردد. نقدی که بر تحقیقات ما نوشته می شود، بهترین هدیه ای است که می توان به دست آورد. نقدها را ارج نهیم و ناقدان را تکریم کنیم.

۷-۷ اصل کثرت گرایی روش شناختی؛^{۲۳} اخذ حصرگرایی روش شناختی^{۲۴} از مهمترین مواضع خطا پذیری محقق است.^{۲۵} حصرگرایی نه تنها به لحاظ حرفه ای بر اثربخشی تحقیق صدمه وارد می کند، بلکه به عنوان الگوی ارتباطی در پژوهش، غیر اخلاقی است.

۸-۷ اصل رعایت حریم شخصی افراد؛ ورود، بدون توافق آگاهانه، به حریم شخصی افراد، تعدی به مهم ترین حق آنان است. این اصل در تحقیقات تجربی انسانی اهمیت فراوان دارد.

نتیجه

پژوهش، فرایند مؤثر بر سرنوشت بشر است و به همین دلیل پژوهشگران و مؤسسه های پژوهشی فارغ از دغدغه های اخلاقی نیستند. فرایند پژوهش از حیث ماهیت مسأله تحقیق، مکان پژوهش، روشها و ابزارها و شرکت کنندگان در آن خاستگاه مسائل فراوان اخلاقی قرار می گیرد. پای بندی به مسؤولیت های اخلاقی در سطح پژوهشگران محتاج اصول اخلاقی پژوهش است، اما در سطح مؤسسه های پژوهش فراتر از اصول اخلاقی باید به مرامنامه چند وجهی و کامل اخلاقی سازمانی دست یافت.

پی‌نوشت‌ها

۱. یحیی بن عدی. تهذیب الاخلاق، مقدمه و تصحیح دکتر محمود دامادی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۵، ص ۵ و نیز: زنجانی میرزا ابوطالب، کیمیای سعادت، ترجمه طهارة الاعراق ابوعلی مسکویه رازی، مقدمه و تصحیح دکتر ابوالقاسم امامی، (تهران، دفتر نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۵)، ص ۶۳.
 ۲. شبّر، عبدالله. الاخلاق، دققه جواد شبّر، (بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۲ ق)، ص ۲۵.
 ۳. تفصیل سخن در این مقام رک: پینکافس، از مسأله محوری تا فضیلت‌گرایی، مقدمه، ترجمه سیدحمیدرضا حسنی، مهدی علی‌پور، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۲.
 4. Reductionism.
 5. personal ethic
۶. از جمله رک:
- Pfeiffer Raymond S. & Forsberg Ralph p., Ethics on the job, Wadsworth publishing Company, Canada, 2000.
۷. فرامرز قراملکی، احد، اخلاق حرفه‌ای، (تهران، نشر مجنون، ۱۳۸۳)، ص ۹۳-۱۰۳.
 ۸. فرامرز قراملکی، احد، روش‌شناسی مطالعات دینی، (مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۰)، ص ۲۲-۴۵.
 ۹. سه ارزشی دانستن رفتار آدمی از حیث ارزش اخلاقی مبتنی بر آن است که رفتارها را به سه قسم صرفاً معطوف به منافع فرد (رفتار خنثی یا غیر اخلاقی)، معطوف بر ترجیح منافع دیگران و فداکاری (رفتار اخلاقی) و معطوف به تعدی بر حقوق و منافع دیگر (رفتار ضد اخلاقی) تقسیم کنیم.
 ۱۰. از جمله رک:
- Sieber, Joan E. (ed.), The Ethics of social Research, New york: springer, verlag, 1992.
۱۱. از جمله رک:
- Diana Baumrind, "some Thoughts on Ethics of Research: After Reading Milgram's Behavioral of obedience", American psychologist, 19 (1964), 421 - 423.
۱۲. مراد از insider tading کسی است که با دسترسی به اطلاعات خاصی در یک بنگاه اقدام به خرید آن از طریق معاملات بورس می‌کند. از جمله مراجعه کنید به:
- Boatright John R. , Ethics in Finance, Blackwell publishers Inc. Massachnest. 1999, p. 135 - 137.
۱۳. فرانکفورد، چاوا، نجم‌پاس دیوید، روشهای پژوهش در علوم اجتماعی، ترجمه فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، (تهران، سروش، ۱۳۸۱)، ص ۱۱۵.
 ۱۴. مولوی، مثنوی، تصحیح نیکلسون، دفتر دوم، بیت ۶۱۹.
 ۱۵. زرین‌کوب، عبدالحسین، یادداشت‌ها و اندیشه‌ها، (تهران، اساطیر، ۱۳۷۱)، ص ۱۲.

16. Clifford, w.k.
17. Clifford, Lectures & Essays (ed. F. pollock) 2 vols, 1879.
18. ethics of belief.
۱۹. ر.ک: کرمی، خدابخش، اخلاق در پژوهش و نگارش، ویراستاری نصرالله امامی، (تهران، انتشارات رشد، ۱۳۸۰)، فصل پنجم.
20. ethical justification.
۲۱. بوپر، کاول ریموند، اسطوره چارچوب، دفاع از علم و عقلانیت، ترجمه علی پایا، تهران، طرح نو، ۱۳۷۹.
۲۲. در خصوص تبکیت بیرونی به خصوص مطالعه مورد پژوهانه ر.ک: فرامرز قراملکی احد، «تبکیت بیرونی مانع گفتگوی اثر بخش»، (مقالات و بررسی‌ها شماره ۶۸، ۱۳۷۹ ش)، ص ۳۲۳ - ۳۲۷.
23. methodological pluralism.
24. methodological exclusivism.
۲۵. ر.ک: فرامرز قراملکی احد. اصول و فنون پژوهی در گستره دین پژوهی، (قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۳۸۳)، ص ۲۴۱ - ۲۵۵.

منابع

۱. ابن عدی یحیی، تهذیب الاخلاق، مقدمه و تصحیح دکتر محمود میردامادی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۵.
۲. زنجانی، میرزا ابوطالب، کیمیای سعادت، ترجمه طهارة الاعراق ابوعلی مسکویه رازی، مقدمه و تصحیح ابوالقاسم امامی، تهران، نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۵.
۳. شبّر عبدالله، الاخلاق، دقّه جواد شبّر، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۲ ق.
۴. بینکافس، از مسأله محوری تا فضیلت گرایی، مقدمه، ترجمه سیدحمیدرضا حسینی و مهدی علی‌پور، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۲.
۵. فرامرز قراملکی، احد. اخلاق حرفه‌ای، تهران، مجنون، ۱۳۸۳.
۶. فرامرز قراملکی، احد. روش‌شناسی مطالعات دینی، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۰.
۷. فرامرز قراملکی، احد. «تبکیت بیرونی، آفت گفتگوی اثربخش»، مقالات و بررسیها، شماره ۶۸، ۱۳۷۹.
۸. فرامرز قراملکی، احد. اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه.
۹. فرانکفورد، چاوا، نجمپاس دیوید، روشهای پژوهش در علوم اجتماعی، ترجمه فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، تهران، سروش، ۱۳۸۱.
۱۰. مولوی، جلال‌الدین محمد، مثنوی معنوی، تصحیح نیکلسون، تهران.
۱۱. زرین‌کوب، عبدالحسین، یادداشتها و اندیشه‌ها، تهران، اساطیر، ۱۳۷۱.
۱۲. کرمی، خدابخش، اخلاق در پژوهش و نگارش، ویراستاری نصرالله امامی، تهران، رشد، ۱۳۸۰.

۱۳. پوپر، کارل ریموند، اسطوره چارچوب، دفاع از علم و عقلانیت، ترجمه علی پایا، تهران، طرح نو، ۱۳۷۹.
14. Pfeiffer Raymond s.& Forsberg Ralph p., Ethics on the job, wadsworth pub. com. canada, 2000.
15. Sieber Joan E. (ed.) The Ethics of social Research, New york: springer, Verlag 1992.
16. Diana Baumrind, "Some Thoughts on Ethics of Research: After Reading Milgram's Behavioral of obedience", American Psychologist, 19, 1964.
17. Boatright Joan R., Ethics in Finance, Blackwell pub. Inc. Massachuest, 1999.
18. Clifford, W.k. , Lectures & Essays (ed. F.p.ollock), 2 vols, 1879.

